

Peter Weiss' Trotzki im Exil

Theater als uitdaging aan de macht

Peter Weiss werd in 1916 bij Berlijn geboren. Hij verwierf bekendheid met zijn romans 'Abschied von den Eltern' en 'Fluchtpunkt'. Wereldberoemd werd hij met het toneelstuk 'De vervolging van en de moord op Jean-Paul Marat' opgevoerd door het toneelgezelschap van het krankzinnigengesticht van Charenton onder leiding van de heer de Sade'. Het stuk werd ook in België op de planken gebracht. 'Die Ermittlung', Weiss' oratorium over het Auschwitzproces dat in 1965 in Frankfurt am Main plaatsvond, trok eveneens wereldwijd de aandacht. De voorstelling reikte volgens de beroemde regisseur Erwin Piscator 'dieper dan het ondragelijke'. Weiss woonde zijn leven lang in ballingschap in Stockholm, de plaats waar hij kort voor de oorlog als Jood zijn toevlucht had gezocht. In de jaren 1960 werd hij een graag geziene gast in Oost-Berlijn, tot hij in 1970 het ketterse 'Trotzki im Exil' publiceerde. Hij schreef het als een lang ingehouden roep om vrijheid, snakkend naar adem te midden van de beklemmende bekrompenheid van de communistische Deutsche Demokratische Republik (DDR). De machthebbers antwoordden met een boycot. Alleen in zeer kleine kring was bekend dat Weiss bij het schrijven van het stuk en bij het gevecht met de Oost-Duitse cultuurpauzen in nauw contact stond met de Belg Ernest Mandel (1923-1995), een vooraanstaande marxistische theoreticus en een van de leiders van de trotskistische Vierde Internationale. In deze bijdrage wordt daarover voor het eerst bericht.

▲ Peter Weiss getekend door Michael Schultz. (in: Heuler, (2012)1)

◀ Portret van Leon Trotski, linosnede. (Amsab-ISG, Gent)

Een duivels stuk

Düsseldorf, 19 januari 1970. In het Schauspielhaus vond de generale repetitie van *Trotzki im Exil* plaats, het nieuwste toneelstuk van Peter Weiss. Er was lang naar uitgekeken. Sinds 1964 stond Weiss wereldwijd in de schijnwerpers. Hij werd beschouwd als de nieuwe Bertolt Brecht, de *Süddeutsche Zeitung* roemde hem als de enige die ‘de Duitse bekrompenheid achter zich had gelaten’.¹ Zijn uitgever Siegfried Unseld koesterde hoge verwachtingen.² Van de toneeltekst liet hij op voorhand 10.000 exemplaren drukken.³

Die maandagavond eindigde in een ramp. Het publiek maakte de acteurs met gefluit en boegeroep het spelen onmogelijk. Sommigen omdat er in Düsseldorf maandenlang tegen de bouw van de nieuwe cultuurtempel was geprotesteerd en ze de voorstelling in het pas ingewijde theater als verraad beschouwden. Anderen omdat ze in het stuk een uiting zagen van een verfoeid antisovjetisme. ‘Geef ons Lenin, niet Trotski’, ‘hoerenzoon!’, ‘zwerper!’, het gescheld was niet van de lucht.⁴

Het lukte Weiss niet om de demonstranten tot bedaren te brengen. Hij verdedigde de vrijheid van het woord en vroeg het publiek de spelers hun werk te laten doen. Toen de microfoon uitviel, kwam ook aan die voorstelling een einde. De dag daarop vond de première plaats onder politiebewaking. De kritieken waren vernietigend, alleen Hans Schwab-Felisch schreef in de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* een welwillende reactie⁵; anderen spraken van een gortdroge encscenering of hoonden het stuk weg als ‘socialisme voor kleine kinderen’.⁶

Links en rechts braken de staf over de voorstelling. De afwijzing van rechts kwam niet onverwacht. In het stuk stond geen scène of handeling die het ten eigen voordeel kon benutten. Weliswaar viel Trotski de Sovjet-Unie en de communistische partijen aan, maar slechts omdat die verzuimden het kapitalisme met alle kracht te bestrijden. Dat ook links – en niet alleen partijcommunisten – afwijzend reageerde, bewees ten overvloede dat het theater van Weiss geen oppervlakkig vermaak was, maar een gebeurtenis waarin stelling werd genomen; stelling móest worden genomen, omdat de geschiedenis verzuimd had de Russische revolutionair recht te doen. De wereld leerde Trotski (1879-1940) kennen als de voorzitter van de eerste Petrogradse Sovjet in de revolutie van 1905. Hij gaf met Lenin leiding aan de bolsjewieken tijdens de Oktoberrevolutie van 1917 en organiseerde tijdens de burgeroorlog het Rode Leger. Kort na Lenins dood in 1924 dolf de theoreticus van de permanente revolutie het onderspit in de partijstrijd met Stalin over de toekomst van de wereldrevolutie en de Sovjet-Unie. Stalin plaatste zijn belangrijkste rivaal buiten de wet, stuurde hem in ballingschap en liet hem door een geheim agent vermoorden. Weiss wekte de revolutionair, die sovjethistorici uit de annalen van de geschiedenis schraptten, weer tot leven. Hij volgde Trotski van zijn eerste ontmoeting met Lenin in Londen in 1904 tot aan zijn gruweldood in Mexico (Coyoacán) in 1940. Hij gaf hem, kritisch en vertrouwend op gerechtigheid, terug aan de wereld.

In dit artikel wordt de context gereconstrueerd waarin *Trotzki im Exil* tot stand kwam: de politieke en artistieke ontwikkeling van de toneelschrijver in de jaren

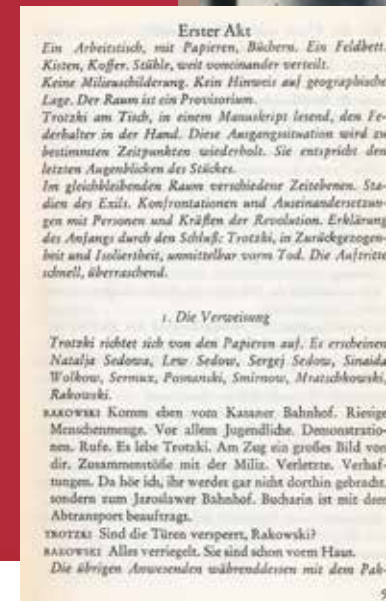

Foto van Trotski in ballingschap, waarop de eerste act van het toneelstuk *Trotzki im Exil* geïnspireerd is. (In: Peter Weiss, *Trotzki im Exil*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1970)

1960 en 1970, Weiss' visie op de revolutie, zijn kennismaking met het werk van Trotski en de ervaringen die hem ertoe brachten om het gangbare vervalste beeld over Stalins tegenspeler kritisch te onderzoeken. Uit een niet eerder geraadpleegde correspondentie met de Belgische marxistische econoom en historicus Ernest Mandel (1923-1995) wordt duidelijk hoe nauwgezet Weiss te werk ging en welke middelen hij gebruikte om zijn publiek tot een stellingname te bewegen.

Een dwarse, ondogmatische communist

De Bühne als scheidsgerecht – Peter Weiss hoopte op een kritische, maar faire ontvangst. De woedende reacties toonden dat zelfs de talentvolste kunstenaar in zijn eentje nauwelijks tegen vooroordelen opgewassen is. Trotski ging bij partijcommunisten door voor de duivel en wie hem trachtte te rehabiliteren – nota bene in 1970, het jaar dat men zich opmaakte om Lenins honderdste geboortjaar te vieren –, moest erop rekenen met drek besmeurd te worden. Weiss vormde daar geen uitzondering op, ook al was hij met zijn 53 jaar in vele opzichten een voordender geweest van de beweging van 1968; hij had een open oog voor een ondogmatisch marxisme, toonde zich kritisch tegenover de verwerking van het Duitse fascistische verleden en was onverbreekbaar solidair met Cuba, Vietnam en de bevrijdingsbewegingen in

Peter Weiss
Die Verfolgung und Ermordung
Jean Paul Marats dargestellt
durch die Schauspielgruppe des
Hospizes zu Charenton unter
Anleitung des Herrn de Sade
edition suhrkamp
SV

Scènes uit het toneelstuk *Marat/Sade* in een regie van Konrad Swinarski in Berlijn en in een regie van Peter Brook in Londen, 1964. (in: Henning RISCHBIETER, *Weiss*, Velber bei Hannover: Friedrich Verlag, 1974)

de zogenaamde derde wereld. Kort voor hij het toneelstuk in juni 1968 voltooide, noteerde hij: ‘De opstand van de studenten is het beste wat in het afgelopen jaar is voorgevallen.’⁷ Het was een hard gelag dat juist die studenten hem met hoon overlaadden.

Het plan om een stuk over Trotski te schrijven, rijpte in het voorjaar van 1967. Weiss voelde zich sinds 1965 kritisch met Oost-Europa verbonden. Hij was solidair met, zoals hij het uitdrukte, ‘deze maatschappijssystemen als mogelijkheid’, niet als een al verwezenlijkt ideaal.⁸ Voor dat laatste had Weiss te veel bedenkingen. Hij haatte de ‘schoolmeesterachtige hand’ waarmee iedere vrijheid en creativiteit de nek werd omgedraaid.⁹ Hij nam het op voor Oost-Duitse schrijvers en denkers als Stefan Heym, Wolf Biermann en Robert Havemann, die als schadelijk, vijandig en nihilistisch werden bekritiseerd.¹⁰ Al in 1963 riep hij in een open brief de DDR-kunstenaars op niet te zwichten voor de dwanggedachte dat alleen een positieve en socialistisch-realistische geest een gezonde basis was voor scheppende arbeid. ‘Vraagt aan uw critici / waarom ze het gemakkelijk herkenbare / voorstaan / daarentegen het onbekende en verontrustende / van de hand wijzen / hoewel het laatste toch meer te doen heeft / met het streven / het leven te veranderen.’¹¹

Weiss laakte de eendimensionale voorstelling van de optimistische socialistische mens. Die mens, zo vreesde hij, verborg het liefst zijn onzekerheid, omdat twijfel naar de heersende DDR-norm ‘de ontbinding en het uiteenvallen van het Ik’ ten gevolge zou hebben. Weiss had zich er altijd sterk voor gemaakt het ‘ontembare’ en ‘barbaarse’, een artistieke uitdrukking te geven. Met een zinspeling op het surrealisme noteerde hij in 1963 dat de mens pas ‘humanist’ werd door de dierlijke drift, de woede, en het monster in zichzelf te overwinnen.¹²

Weiss werkte deze thematiek uit in het toneelstuk *Marat/Sade* (1963-1965). Terwijl Marat voor collectiviteit stond, voor socialisme en communisme, was Sade de individualist, die weliswaar wist dat de bestaande werkelijkheid een verandering van onderop behoefde, maar beseftte dat die verandering steeds opnieuw in een autoritaire staatsvorm eindigde. Net als Sade vreesde zijn schepper dat de socialistische maatschappij, zoals Marat die zich voorstelde, niet gerealiseerd kon worden.¹³

Het ‘eeuwig terugkerende’ machtsverlangen dat iedere revolutie tot mislukken doemde, kwam volgens Weiss voort uit de in de mens opgesloten driften. ‘In mij huist de asociale en de ontembare, de rover en de geweldpleger’, noteerde hij in zijn *Kopenhager Journaal*.¹⁴ Weiss liet Sade betogen dat ‘de gevangenis van het innerlijk nog onherbergzamer [was] dan de diepste onderaardse kerker’.¹⁵ Alleen een opstand van de hartstochten kon het zicht op de nieuwe mens en de nieuwe maatschappij openen. De conservatieve machthebbers in Oost-Europa wilden er niets van weten. Dat ‘de bevrijding van de driften’ deel moest zijn van de revolutie, achtten ze een decadente gedachte.¹⁶ Helene Weigel, levensgezel van Bertolt Brecht en intendant van het Berliner Ensemble, zag in *Marat/Sade* een contrarevolutionair stuk.¹⁷ Sades cynische commentaar op de teloorgang van de Franse revolutie interpreteerde de culturele elite zelfs als een aanval op het DDR-regime.

Alleen in het Rostocker Volkstheater, ver van het centrum van de macht, kreeg het stuk in maart 1965 een kans. In de encensering van Hanns Anselm Perten, acteur en intendant van het theater, beleefde Weiss tot zijn verrassing een ander stuk dan in West-Berlijn en Londen. Daar lag de nadruk op Sade en op zijn ambivalentie en scepsis; de hemelbestormende Marat werd er voorgesteld als door ‘waan’ bevangen. In Rostock waren de rollen omgedraaid. Perten zette Sade neer als een cynische en passieve toeschouwer, representant van een ondergaande klasse, terwijl hij Marat en zijn door de rede geïnspireerde optimisme liet triomferen. Weiss prees de uitvoering om haar radicaliteit. ‘Voor de eerste maal voert Marats revolutionaire uitgangspunt de boventoon’, juichte hij in het DDR-tijdschrift *Theater der Zeit*.¹⁸ Weiss meende sindsdien dat ‘een encensering waarin Marat niet als morele overwinnaar tevoorschijn kwam, aan de intentie van het stuk afbreuk deed’.¹⁹

Marat/Sade had een sterke autobiografische inslag. Het conflict tussen Marat en Sade weerspiegelde een tweestrijd in Weiss zelf; het stond voor een conflict tussen de wil en het lot, tussen vrijheid en dwang. In de Rostockse encensering kreeg de wil de overhand. Weiss vereenzelvigde zich voortaan met het autonome, handelende subject, en omarmde een humanistisch marxisme zonder zich aan een partij te binden. Zo behield hij de vrijheid om de probleemstelling van *Marat/Sade* te herformuleren als de hoofdtegenstelling van de socialistische beweging: die tussen de partijcommunist die zich om niets anders dan om realpolitik bekommert en al het overige als banaal beschouwt, en de revolutionair voor wie alles dynamisch is, fantasie, hoop en utopie.²⁰ Weiss’ werk kreeg een subversieve, ongeduldige expressiviteit, die in Oost-Berlijn met argusogen werd bekeken.

Op 1 september 1965 publiceerde het Stockholmse dagblad *Dagens Nyheter* het manifest *10 Arbeitspunkte eines Autors in der geteilten Welt*. Weiss wilde geen buitenstaander meer zijn en ‘nam het socialisme tot richtsnoer’.²¹ *Neues Deutschland*, het officiële orgaan van de Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (SED) in Oost-Duitsland, maakte er onmiddellijk gewag van.²² ‘Welke fouten er ook in naam van het socialisme zijn begaan en nog worden begaan, er zal uit geleerd worden’, zo lichte Weiss zijn besluit toe. Zelfs zijn uitgever Unseld was onthutst over zo veel naïviteit.²³

Weiss hoedde zich voor vergoelijking van de macht, maar probeerde het regime wel van binnenuit te begrijpen en naar wegen te zoeken om het te hervormen: de DDR was niet het product van een revolutie, maar van een ingreep van buitenaf. Het land werd bovendien omsingeld door kapitalistische bastions, hoger dan de muren van eigen makelij.²⁴ Die agressie was, zo betoogde Weiss, medeschuldig aan de ‘heftigheid waarmee men in de DDR soms politiek bedreef’.²⁵ Maar alle begrip ten spijt, de overgangperiode duurde hem te lang. Afschuiven op de volgende generatie, dat is ‘leugenachtigheid en incompetentie’, aldus Weiss. Bovendien, zo liet hij driftig weten: ‘Ik heb geen geduld. Ik leef hier en nu.’²⁶

Hij protesteerde toen de zanger-dichter Wolf Biermann in de herfst van 1965 definitief het werk onmogelijk werd gemaakt. Hij eiste opheldering en publiceerde een steunbetuiging in de Westduitse krant *Die Zeit*.²⁷ *Neues Deutschland* weigerde de verklaring te plaatsen.²⁸ Datzelfde gebeurde met zijn antwoord op een open brief van Wilhelm Girnus, de chef-redacteur van het Oost-Duitse literaire tijdschrift *Sinn und Form*. Die beschuldigde Biermann ervan dat hij de SED belasterde.²⁹ Weiss wees Girnus op de verwerpelijke gewoonte om beklagden een weerwoord te onthouden en benadrukte dat de vrijheid van het woord juist in het socialisme verzekerd moest zijn. Hij zag niet in waarom Biermanns liederen de revolutie zouden schaden. In de kunst moest het niet alleen om het ‘direct begrijpelijke’, het ‘optimistische’ en het ‘schone’ gaan. Als de kunst haar vitaliteit wilde behouden, dan moest ze, aldus

Wolf Biermann. Foto: Waltraud Grubitzsch (Bundersarchiv, Duitsland)

Weiss, oog hebben voor ‘het afwijkende, het heftige, het wilde, het aanstootgevende en het verschrikkelijke’; dan moest ze even onverwacht en verrassend zijn als het leven zelf. Hij riep op tot een dialoog met het Westen ‘om het nieuwe te leren en het oude te verwerpen’.³⁰ Hij eindigde met de verzoenende woorden: ‘Laat Biermann zingen. Ben je het niet met hem eens? Doe het beter!’³¹ Zijn pleidooi haalde niets uit. Biermann was monddood en dat bleef zo.

Zijn vrijmoedige kritiek werd hem niet in dank afgenomen, en al helemaal niet omdat hij Biermann en andere dissidenten met zijn solidariteitsbetuiging een gezicht gaf.³² Op 14 januari 1966 voelden Erich Honecker en Kurt Hager, beiden lid van het politbureau van de SED, hem in Berlijn aan de tand, op zo’n bedreigende manier dat hij volgens het DDR-protocol bereid bleek het antwoord op Girnus in te trekken en te beloven dat hij zich voortaan van alle kritiek op de DDR zou onthouden.³³ Het politbureau nam zich vervolgens cynisch voor alles in het werk te stellen ‘om de positieve invloed op Peter Weiss te versterken, en hem tegen de invloeden van het vijandelijke revisionisme immuun te maken’.³⁴

Een steen in de vijver

Weiss verkende in 1968 in *Notizen zum dokumentarischen Theater* het verband tussen kunst en politiek.³⁵ Hij pleitte voor een theater dat zijn stof ontleende aan de actualiteit, en dat de klassieke agitprop uit de jaren 1920 als voorbeeld nam. Hij wilde bewustmaken, taboes doorbreken en helpen de wereld rechtvaardiger te maken. Rolf Hochhuth was hem in 1963 voorgegaan met *Der Stellvertreter*, over de onverschilligheid van paus Pius XII tegenover de Jodenvervolgving. Het jaar daarop ging *Marat/Sade* in première, in 1965 gevolgd door *Die Ermittlung*, Weiss’ gedramatiseerde reconstructie van het Auschwitzproces in Frankfurt am Main. Na stukken over het Portugese kolonialisme in Afrika (*Gesang vom Lusitanischen Popanz*, 1966) en de geschiedenis van Vietnam (*Viet Nam Diskurs*, 1967), presenteerde hij in 1969-1970 *Trotzki im Exil*. Weiss beschouwde zijn Trotski-stuk als exemplarisch voor het documentaire theater.³⁶

In West-Duitse literaire kringen was al wat langer terughoudendheid tegenover Weiss voelbaar. Zijn werk zou aan kwaliteit hebben ingeboet sinds hij zich met politiek inliet. Het was niet om van in paniek te raken, stelde Manfred Haiduk, een bevriende DDR-literatuurwetenschapper. Ook Thomas Mann en Bertolt Brecht werden zulke verwijten gemaakt.³⁷ Maar dezelfde Haiduk reageerde een stuk koeler toen Weiss drie jaar later met de eerste versies van *Trotzki im Exil* op de proppen kwam. Haiduk en Hanns Anselm Perten, Weiss’ favoriete regisseur bij het Rostocker Volkstheater³⁸, zagen er niets in. Ze vroegen zich – zonder het stuk nog gelezen te hebben – in een uitvoerig telegram af waarom Weiss uitgerekend in het Leninjaar trotskistische ideologie moest bedrijven.³⁹ Haiduk twijfelde niet aan de goede bedoelingen, maar ‘in de literatuur noch in de politiek doen die ertoe, het gaat om de gevolgen’.⁴⁰

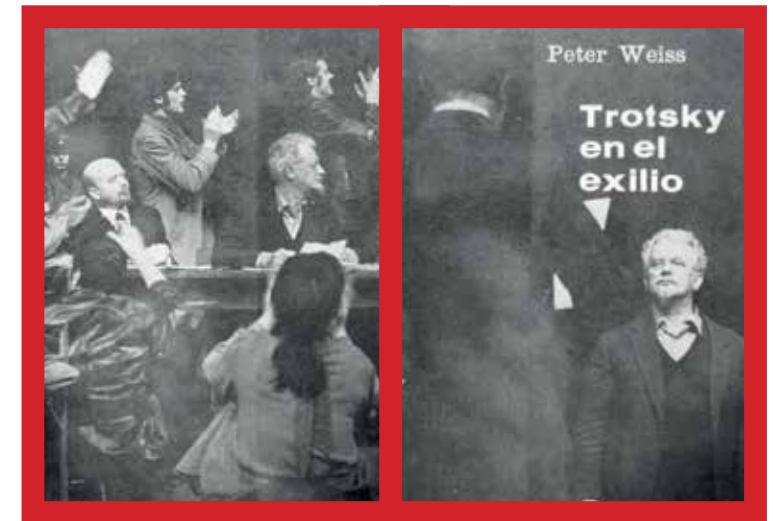
Weiss had de ijzige reactie niet verwacht. Perten en Haiduk hadden het telegram vermoedelijk met de SED-autoriteiten afgestemd.⁴¹ Als het om het geval Trotski

Bespreking van de opvoering van *Trotzki im Exil* in Düsseldorf. (in: *Het Laatste Nieuws*, 23/01/1970)

ging, konden zelfs vrijbuiters zich geen misstap veroorloven. Haiduk was bovendien kwetsbaar omdat zijn proefschrift over het toneelwerk van Weiss op het punt stond te verschijnen. De verschijningsdatum werd uitgesteld; het verband met de Trotski-affaire lag voor de hand.⁴²

Weiss liet zich niet afschrikken. Voor hem was het belangrijkste 'Trotski de plaats te geven die hem historisch toekwam'. Hij wist dat het Trotski-project controversieel was; dat het snoeihard tegen het kapitalisme en imperialisme inging, maakte geen verschil. Hij snapte dat het stuk 'om binnenlandse overwegingen' in de DDR geen kans maakte. Maar, zo onderstreepte hij, het stuk is bestemd 'om het dialectische debat tussen de kameraden te stimuleren'.⁴³ Hij rekende op cultuurminister Klaus Gysi, 'U kent mij goed genoeg...'. Weiss vroeg hem het taboe rond Trotski te doorbreken; zwijgen kwam neer op geschiedvervalsing.

Mexicaanse uitgave van *Trotzki im Exil*. (Peter WEISS, *Trotzky en el exilio*, Editorial Grijalbo, 1970)

Weiss betreurde het dat Trotski doorging voor de 'ergste vijand van het leninisme', en dat zijn naam alleen nog viel als het erom ging dissidenten in diskrediet te brengen.⁴⁴ Hij vergeleek de verstoten Trotski met de vurige jakobijn en volksheld Jean-Paul Marat. Zoals de bourgeoisie met haar angstaanjagende voorstelling van Marat de Franse revolutie in diskrediet had gebracht, zo misbruikten de orthodoxe communisten Trotski om het beeld van de Oktoberrevolutie te vervalsen. Weiss zag daarin ook een autobiografische parallel. Het ging Weiss niet enkel om een reconstructie van Trotski's leven. Hij zocht naar de drijfveren die de revolutionair in 'zijn isolement' overeind hielden. Weiss, zelf een revolutionair *im Exil*, kroop in de huid van Trotski op zoek naar een nieuwe, communistische moraal, naar de nieuwe mens die het socialisme najoeg, niet met kapitalistische technieken, niet met materiële prikkels, met intriges en onderlinge naijver, maar met creativiteit, nieuwsgierigheid en experiment. Weiss zocht naar de mens die vocht tegen de armoede, maar ook tegen vervreemding. Zonder emoties en creativiteit stierf de geest van de revolutie. Met die gedachtegang liet hij zien zich verbonden te voelen met het surrealisme, met de beweging van psychische revolte en subversieve collectieve actie.⁴⁵

In Cuba had Weiss iets van de nieuwe wereld geproefd. Hij bezocht het eiland in juli 1967 en schilderde er mee aan een monumentaal kunstwerk. Wat opviel was de verbinding met de politiek; planning en spontaniteit gingen hand in hand: 'Kunst was deel van het leven.'⁴⁶ Ook Che Guevara, zo stelde hij opgetogen vast, was het om de nieuwe mens te doen, zonder wie de utopie geen werkelijkheid kon worden.⁴⁷ Voor Weiss had het antikoloniale marxisme van Castro en Guevara het morbide bonzenmarxisme à la de DDR historisch achterhaald. Terug in Oost-Berlijn trof hem de aanblik van de afgematte, lege gezichten. Het volk leed er honger, maar anders dan in Cuba niet lichamelijk, maar naar de geest.⁴⁸ De sfeer van angst en psychische misère stootte af. Bij het verlaten van Bahnhof Friedrichstraße sloeg de troosteloosheid hem in het gezicht. Zou hij er geleefd hebben, hij zou het er nooit hebben uitgehouden.⁴⁹

In *Trotzki im Exil* wees Weiss nog eens indringend op de geestelijke armoede. In zijn verbeelding nam hij het publiek mee naar Zürich, naar Cabaret Voltaire op de hoek van de steil oplopende Spiegelgasse, waar Lenin op nummer 14 woonde. Het kunstenaarscafé was in 1914 het trefpunt van de internationale dadaïsten. Weiss liet Lenin en Trotski van de revolutie dromen. Plotseling hees de dichter Hugo Ball zich op een stoel en sprak tot de Russische revolutionairen: ‘We moeten samengaan. Wij, de emotionelen, de onvoorspelbaren, en jullie, de planmatigen, de constructeurs. We moeten ons niet laten scheiden. Anders zal de revolutie als zand door onze vingers glippen. De nieuwe mens moet een schepper zijn. De nieuwe kunst is leven.’⁵⁰ Ball riep op tot een ontmoeting tussen fantasie en bewustzijn, tussen utopie en rede, tot een dialoog tussen de kunst die de toekomst anticipeerde, en de antikapitalistische revolutie. In de voorlaatste scène met als titel *Testament* liet Weiss Trotski en de surrealistische kunstenaars André Breton en Diego Rivera hetzelfde hoopvolle scenario schetsen.⁵¹ De schilders van de ziel en de ingenieurs van de revolutie slaagden er echter niet in tot elkaar te komen, beide bewegingen dolven het onderspit. Het dadaïsme heette na 1933 *entartete Kunst*, Trotski en zijn aanhang leefden vanaf 1928 in ballingschap.⁵²

Opnieuw de wereld betoveren, de band tussen poëzie en revolutie, tussen droom en werkelijkheid herstellen, dat beschouwde Weiss als de kern van zijn toneelwerk. Het ging hem om een maatschappelijke omwenteling, maar ook om een revolutie van de geest.⁵³ Zonder zelfbevrijding van het individuele bewustzijn, zonder aanhoudende libertaire impulsen doofde iedere revolutie uit en viel de mens terug in een mentaliteit van egoïsme en berekening, in verlatenheid en vervreemding.

Weiss streefde naar een herstel van gemeenschap enerzijds en individuele autonomie anderzijds; voor hem had het marxisme een romantische dimensie. Van een herstel van de zogenaamd nog onschuldige prekapitalistische arbeidsorganisatie moest Weiss echter niets weten. Zijn utopie van een op autonomie, op wederzijdse hulp en creativiteit steunende sociale hervorming, projecteerde hij in de toekomst. Die noemde hij Paradiso. Het was Weiss’ socialistische utopie van een democratische, gedecentraliseerde samenleving die hij – naar Dantes *Divina Comedia* – schetste als de wereld waarin allen die door de ‘meesters van het Inferno’ misbruikt en onderdrukt waren, zich hadden vrijgevochten. Zoals de ‘lopendebandarbeiders in de onmenselijke fabrieken’, die slachtoffer waren van een vervreemding die ook in de socialistische landen nog lang niet was opgeheven.⁵⁴

Weiss wist dat hij zich met die verwachtingsvolle utopie tegenover de DDR en haar officiële leer opstelde, want daar ging men ervan uit dat de hoofdtegenstelling tussen kapitaal en arbeid al lang was opgeheven. In dat regime waar het productivisme tot dogma was verheven en de centralistische staatsdictatuur tot de motor van de vooruitgang, bestond geen ruimte om van een nieuwe wereld en een nieuwe mens te dromen. De bezetting van Praag door Warschaupact-troepen in augustus 1968 gaf er het bewijs van. De hoop op een open en cultureel vrije socialistische maatschappij⁵⁵ werd in de kiem gesmoord. Weiss behoorde tot de scherpste critici van de inval.

Ernest Mandel.

Op het grensvlak van culturen

Naar aanleiding van de eerste versies van het Trotski-stuk, wisselde Weiss vanaf mei 1969 in hoog tempo vragen en antwoorden uit met Ernest Mandel. De 46-jarige Vlaming was de politieke leider van de Vierde Internationale, die in 1938 door Trotski in Perigny, nabij Parijs, was opgericht. Ze kwamen met elkaar in contact via Heinz Beinert. De 40-jarige Beinert was een linkse sociaaldemocraat uit Berlijn die naam maakte in de solidariteit met de Algerijnse bevrijdingsbeweging.⁵⁶ Hij nam ook deel aan het legendarische Vietnamcongres dat op 17 en 18 februari 1968 in het Auditorium Maximum van de Technische Universiteit Berlijn plaatsvond en waar Mandel naast Rudi Dutschke, de legendarische leider van de Duitse studentebeweging, de belangrijkste spreker was.⁵⁷ Met

vijfduizend deelnemers, van wie velen uit de omliggende landen, was West-Berlijn in die dagen het centrum van de internationale studentenoppositie.⁵⁸ Ook Peter Weiss voerde er het woord. Hij vertrouwde Beinert toe dat hij het plan had om over Trotski te schrijven en vroeg hem behulpzaam te zijn bij het verzamelen van materiaal.⁵⁹ Beinert raadde hem aan contact te zoeken met een vriend uit de solidariteitsbeweging met Algerije: Georg ‘Schorsch’ Jungclas uit Keulen die Trotski nog persoonlijk had gekend.⁶⁰ Jungclas, ruim over de 60, kon hem echter niet helpen. Hij herstelde in een ziekenhuis van een operatie. Wel stuurde hij de vragen door naar Ernest Mandel in Brussel.⁶¹ Weiss had het niet beter kunnen treffen. Hij had Mandel eerder willen schrijven, maar ervan afgezien ‘omdat [hij] wist hoe druk deze bezet was’.⁶² Toen Mandel zijn hulp aanbood, nam hij die gretig aan.

Mandel trok wereldwijd de aandacht met zijn in 1962 gepubliceerde *Traité d’économie marxiste*, die in 1968 in vertaling onder de titel *Marxistische Wirtschaftstheorie* bij Suhrkamp verscheen.⁶³ Het belang van de studie school in de historische analyse van het moderne kapitalisme. Mandel beklemtoonde dat de werkelijkheid veranderbaar was en dat de mens niet voor altijd een slaaf van geld en marktconomie, van ongelijkheid en tirannie hoefde te blijven.⁶⁴ Het was een aanstekelijke invalshoek voor een socialist als Weiss, die met zijn documentaire theater net als Mandel naar een verbinding zocht tussen theorie en praktijk.

Er stonden buiten Mandel niet veel in de traditie van het creatieve marxisme van vóór 1933: aan de universiteiten Theodor W. Adorno, Wolfgang Abendroth, Max Horkheimer en Werner Hofmann, maar dan hield het wel op.⁶⁵ De twaalf jaar van het nationaalsocialistische terreurregime had de ondogmatische linkse biotoop nagenoeg volledig vernietigd. En wat in de naoorlogse anticommunistische

Adenauer-tijd aan dwarsdenken tot stand kwam, ontleende zijn inspiratie vooral aan de DDR en de Sovjet-Unie. In die schrale ambiance was de nog jonge Mandel een hoopvolle uitzondering. Hij bevocht de nazi's met eigen handen en onderging de terreur van de concentratiekampen; toch behield hij het vertrouwen in de Duitse arbeidersklasse als de motor van de Europese revolutie. Mandel was een theoreticus, maar ook een politieke activist die tegen kapitalisme en imperialisme streed; een revolutionair socialist, die uit eigen ondervinding wist welk onheil het stalinisme aanrichtte, in de Sovjet-Unie, maar ook onder communisten en socialisten in het Westen; hij was een historicus die de biografie van Trotski en zijn revolutionaire tijdgenoten tot in detail kende. Weiss kon zich geen betere gesprekspartner wensen.

Ook op het persoonlijke vlak stonden Mandel en Weiss dicht bij elkaar. Weiss was geboren in Nowawes, het huidige Babelsberg nabij Potsdam. Hij werd als Jood vervolgd en leefde vanaf 1934 in Londen, Praag, Zwitserland, en na 1939 in Stockholm, waar hij na de oorlog zijn ballingschap voortzette. 'Eenmaal uit mijn geboortestad / gevlucht / voor de veroordeling / tot de dood door het vuur / leerde ik / thuis te zijn / in velerlei landen', dichtte hij.⁶⁶ Over de mentale gevolgen merkte hij op: 'Eenmaal uitgestoten / voor altijd uitgestoten / eenmaal alleen / nooit meer aan iemand toebehorend.'⁶⁷ Exilgevoelens waren Mandel niet onbekend. Hij noemde zich het liefst een Vlaamse internationalist van Joodse herkomst. Net als Weiss was hij een ketter die zich op de grenslijn bewoog van verschillende culturen. Hij deelde met Weiss de overtuiging dat men 'om te kunnen leven, internationalist moest zijn'. 'Iedere andere keuze is reactionair'.⁶⁸ Weiss leefde tussen Berlijn en Stockholm, tussen kunst en politiek, en in het spanningsveld van twee maatschappijsystemen. Dat Stalin en zijn erfgenamen het onafhankelijke denken van deze 'non-Jewish Jews' (niet-joodse Joden) bestreden, vormde het uitgangspunt van *Trotski im Exil*.⁶⁹

Geen trotskistisch stuk

Mandel was een behoedzame gesprekspartner, die aan Weiss het initiatief liet. Interessant is de discussie over de slotscène van het toneelstuk. Weiss wilde met een *grande finale* eindigen. Daar moest blijken wat 'voor ons vandaag' actueel en belangrijk was.⁷⁰ Mandel hoopte natuurlijk dat Trotski er een prominente plaats zou krijgen. Zijn denkbeelden verdienden een nieuw publiek nu de wereldrevolutie in opmars was. Misschien waren niet al zijn ideeën even actueel, maar wel die over de permanente revolutie, het herstel van de radendemocratie en over de vrije ontplooiing van cultuur en wetenschap. 'Om geen al te grote vijandigheid achter de muur op te wekken', gaf hij Weiss in overweging 'sterk [te] beklemtonen dat Trotski de USSR, ondanks alle vervolging door Stalin, tot aan zijn laatste snik heeft verdedigd en dat hij zijn aanhang in die geest is blijven opvoeden.'⁷¹

Mandel kende het toneelstuk aanvankelijk alleen in algemene schets. Eind mei 1969 kreeg hij voor het eerst het gehele manuscript onder ogen, kort voor Weiss hem thuis in de Brusselse gemeente Schaarbeek opzocht. De wanden van het drie

etages tellende herenhuis waren gestoffeerd met boeken, het werk van Trotski was nagenoeg compleet en in verschillende edities aanwezig. Peter Weiss en zijn vrouw arriveerden op 9 juni laat in de middag, de gehele volgende dag werd intensief aan het stuk gewerkt. Mandel had het met ontroering gelezen.⁷²

Na twee dagen reisde het echtpaar door naar Parijs, waar het bij vrienden van Mandel een film bekeek van twintig minuten over Trotski die een toespraak hield over de Russische Revolutie – de zogenaamde *Kopenhagener Rede* uit 1932.⁷³ Weiss kreeg zo een authentiek beeld van de manier van spreken van zijn toneelheld. Mandel betreurde het dat hij in Brussel moest achterblijven. Frankrijk was verboden gebied sinds hij in augustus 1968 tot persona non grata was verklaard.⁷⁴ Pas in september 1969 zag hij de toneelschrijver in Stockholm terug.⁷⁵

In de herfst was de strijd over Weiss' *Trotski* in volle gang. In *Lenin über Trotski*, uitgegeven door Marxistische Blätter in Frankfurt, viel te lezen dat Trotski door het burgerlijke kamp gebruikt werd als wapen tegen de socialistische landen.⁷⁶ Hanns Anselm Perten raadde Weiss aan dit en andere leerrijke geschriften aandachtig te bestuderen.⁷⁷ Weiss reageerde geërgerd: hij zag in de Frankfurtse bloemlezing vooral een smaadschrift en een doelbewuste poging om zijn stuk, waarvan de repetities op het punt stonden te beginnen, in diskrediet te brengen. Mandel hielp de in het boek geconstrueerde tegenstelling tussen Lenin en Trotski te ontzenuwen. *Lenin über Trotski* was een opeenstapeling van verdraaiingen, leugens en halve waarheden, aldus Mandel; toch ried hij Weiss aan zijn kruit droog te houden in afwachting van publicaties en aanvallen die nog konden volgen.⁷⁸

Weiss was 55 jaar oud toen hij *Trotski im Exil* voltooide. Hij was tegenover de jongere Mandel altijd open geweest, zonder een spoor van zelfgenoegzaamheid; hij wilde vooral leren. Mandel was even geduldig en stond open voor debat, ook over de donkere episodes van Trotski's leven. Die kritische houding hielp Weiss een eenzijdige voorstelling te vermijden, zodat zijn beeld van de Russische revolutionair een grote geloofwaardigheid kreeg.

Al drukte Mandel een stempel op *Trotski im Exil*, toch noemde hij het geen trotskistisch stuk.⁷⁹ Niet omdat de figuur van Trotski geen recht zou zijn gedaan – in dat opzicht trof Weiss geen blaam –, wel omdat Weiss aan Trotski's initiatief voor de Vierde Internationale geen waarde toekende. De revolutionair marxist Mandel hield partijvorming voor cruciaal, ook internationaal, als project van een toekomstige staat van alle volkeren. 'L'Internationale, future umanità', zoals de Italiaanse vertaling van *De Internationale* het zo plastisch uitdrukte.

Weiss zag er het belang niet van in; tegenover de schrijver Hartmut Lange kwalificeerde hij de Vierde Internationale als een hersenschim.⁸⁰ 'Omdat ik me niet goed kan voorstellen hoe deze naast de gevestigde partijen ooit de noodzakelijke massa aanhang kan verwerven', schreef hij Mandel.⁸¹ Die had op zijn beurt geen enkele illusie in die zogenaamde gevestigde partijen. De kansen van de Franse, Spaanse en Italiaanse communistische partijen om zich tot revolutionaire organisaties te ontwikkelen waren volgens hem nihil.⁸² Daarmee leek de kous af.

Tussen loyaliteit en onderdrukking

Maar niet voor de vrienden *drüben*, in het Oosten. Voor hen kon Weiss zich niet krachtig genoeg van het trotskisme distantiëren. Ze beschimpten Weiss als een kapitalistenknecht en een ordinaire broodschrijver die een ranzige variant van de versleten Trotski-legende had afgescheiden. In zijn stoutste dromen zag Weiss het stuk in Moskou staan, in Praag, Berlijn en Rostock, in het hol van de leeuw wilde hij ‘het debat aangaan ik zou het mij eeuwig kwalijk nemen, als ik de leugen in stand zou helpen houden en de waarheid verborgen’.⁸³ De scepticus in hem wist dat het nooit zover zou komen. Hij was door de voorstellingen in Düsseldorf en Hannover aan het einde van zijn Latijn, steeds weer opnieuw beleefde hij die openlijke verkrachting van zijn werk.⁸⁴ Pas geleidelijk ontwaakte hij uit de nachtmerrie. Eind januari liet hij Mandel weten dat hij een confrontatie met de vrienden in de DDR niet meer uit de weg kon gaan.⁸⁵ Mandel gaf hem bezorgd de raad: ‘Neem verlof, alseblief! Jullie hebben het beiden nodig.’⁸⁶

De Akademie der Künste van de DDR had de uitnodiging aan Weiss om haar twintigjarig bestaan te komen vieren, ingetrokken: ‘Ik neem aan dat U daar na de opvoering van uw stuk begrip voor heeft’, merkte directeur Hossinger cynisch op.⁸⁷ Lew Ginsburg, Weiss’ Russische vertaler, beschuldigde hem in de *Literaturnaja Gaseta* van ideologische sabotage en belediging van de Sovjetmens.⁸⁸ Het Zweedse communistische blad *Norrskensflammen* bracht Weiss’ sympathie voor Trotski zelfs in verband met zijn Joodse afkomst.⁸⁹ In de DDR ten slotte kregen vrienden en collega’s het bevel om van alle gesprekken schriftelijk verslag te doen; sommigen, zoals Hanns Anselm Perten, wachtten de aanwijzing niet af en vroegen uit eigen beweging naar instructies hoe met Weiss om te gaan.⁹⁰

Weiss zelf probeerde, zo goed en zo kwaad als het ging, de chicanes en pesterijen van zich af te laten glijden.⁹¹ Wel keerde hij zich in woord en geschrift tegen de stortvloed aan historische falsificaties.⁹² De feiten en argumentaties die Mandel in een eerdere fase aanleverde, kwamen goed van pas.⁹³

Het politiebureau leek van het contact tussen Mandel en Weiss niet op de hoogte. Wel vermoedden de autoriteiten dat op de achtergrond een derde een rol speelde. De Stasi stuurde auteur Hermann Kant – als onofficiële *Mitarbeiter* bekend onder de naam Martin – naar Stockholm om poolshoogte te nemen. Kant berichtte op 21 juli 1970: ‘Ik heb in de loop van het gesprek geen aanwijzing gevonden dat Weiss inzake het Trotski-stuk door wie dan ook geïnspireerd wordt of opgezet is.’⁹⁴ Kant vernam van Weiss dat die er niet over piekerde om zijn stuk te herroepen. Niets berokkende het socialisme meer schade dan het dogmatisme dat, aldus Weiss, met de aanspraak altijd gelijk te hebben iedere discussie verstikte. Zijn houding tegenover de DDR en de Sovjet-Unie was niet veranderd: ‘Ik ben geen voorstander van de Vierde Internationale [en] verwacht, als het om een Internationale gaat, veel meer van een vernieuwing van de door Lenin en Trotski geschapen Derde Internationale.’⁹⁵

Weiss ging ervan uit dat een democratisering van het reëel bestaande socialisme van bovenaf mogelijk was. Een dergelijke visie moest hem op den duur wel in conflict met Mandel brengen. Net als Trotski kon die zich een democratisering, een

Voor eens en voor altijd
moet de gedachte aan grote oorlogen
en aan roemrijke legers
uitgebannen worden
Aan beide kanten is niemand roemrijk
aan beide kanten staan niets dan opgehitste
broekschijters
die allemaal hetzelfde willen
Niet onder de aarde liggen maar
op de aarde lopen
zonder houten poot

Passage uit akte 1, scène 20 van: Peter WEISS, *De vervolging van en de moord op Jean-Paul Marat opgevoerd door het toneelgezelschap van het krankzinnigengesticht van Charenton onder leiding van de heer de Sade*, Amsterdam: Meulenhoff, 1965, vertaling: Bert Voeten, in 1988 bewerkt door Frans Redant volgens de herwerkte en definitieve versie van Peter Weiss. (Archief NTGent)

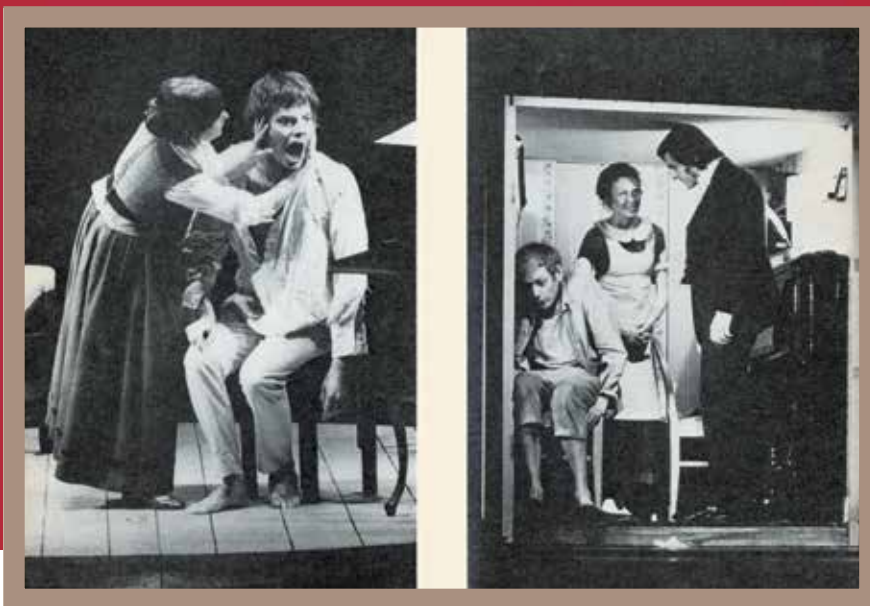
Peter Weiss in Stockholm.
Foto: Manfred Haiduk
(Peter Weiss Haus, Rostock)

politieke, antibureaucratische revolutie in zijn terminologie, alleen als een door de arbeidersklasse bevochten omwenteling van onderaf voorstellen. Weiss’ blijvende vertrouwen in – een deel van – de bureaucratie en zijn vertrouwen in de zogenaamde eurocommunistische partijen als potentieel revolutionair subject, waren daar lijnrecht mee in tegenspraak.⁹⁶ Ondanks de zo pijnlijke ‘Trotski-nederlaag’⁹⁷, hield Weiss vast aan een kritische loyaliteit tegenover Oost-Berlijn.⁹⁸ Mandel verloor daarop snel zijn belangstelling.

Het weerhield Weiss er niet van om in 1972 zitting te nemen in het comité dat Mandels inreisverbod in West-Duitsland aanvocht.⁹⁹ Mandel mocht het land niet meer binnen omdat – zoals Hans Dietrich Genscher, de liberale minister van Binnenlandse Zaken, het uitdrukte – de Belgische marxist ‘de leer van de permanente revolutie niet alleen wetenschappelijk uitdroeg, maar zich er ook actief voor inzette’.¹⁰⁰

Dat Weiss zijn loyaliteit met de DDR, ondanks de aanvallen op zijn persoon, niet wilde opgeven, bracht zo veel spanning mee dat hij in juni 1970 met een hartaanval in het ziekenhuis belandde. ‘De laatste maanden hebben me toch meer aangegrepen dan ik mezelf wilde bekennen.’¹⁰¹ Ongeacht zijn fysieke gesteldheid bleef Weiss de dialoog zoeken, maar zoals steeds zonder een duimbreed toe te geven.¹⁰² Het conflict bereikte een hoogtepunt toen hem op 5 oktober 1971 bij de grensovergang Berlin-Friedrichstraße de toegang tot Oost-Berlijn werd ontzegd.

Scène uit het toneelstuk *Hölderlin* in het theater van Basel en in het Deutsches Schauspielhaus in Hamburg, 1971. (in: Henning RISCHBIETER, *Weiss*, Velber bei Hannover: Friedrich Verlag, 1974)

Twee weken later, op 22 oktober 1971, volgde een gesprek in het Gastenhuis van het Centraal Comité van de SED met Kurt Hager en Alexander Abusch, prominente leden van de Cultuurafdeling van het politbureau. Volgens Weiss ging het erom 'misverstanden over zijn Trotski-stuk uit de weg te helpen'.¹⁰³ Hem werd te verstaan gegeven dat hij *Trotski im Exil* moest intrekken, zo niet, dan werd zijn verblijf in de DDR niet langer op prijs gesteld. De spanning liep hoog op, maar Weiss, zo lezen we in zijn *Notizbücher*, zwichtte niet.¹⁰⁴ Wel zegde hij toe dat hij geen toestemming meer zou geven om het stuk in de huidige vorm uit te voeren, maar dat was, zo verzekerde hij, om toneelmatige redenen, niet om politieke.

Uit het in het SED-archief aangetroffen gespreksverslag komt echter een ander beeld naar voren. Weiss werd wel degelijk op de knieën gedwongen. Hager en Abusch bespaarden hem de vernedering van een openlijk mea culpa, maar kregen zwart op wit dat het stuk, in welke vorm dan ook, nooit meer opgevoerd zou worden. In *Rekonvaleszenz*, het fictionele dagboek over zijn ziekteperiode, vergeleek Weiss het onderhoud in Berlijn met de showprocessen van Moskou in de jaren 1930. Hij had geen marteling of gevangenis hoeven te doorstaan, wel zag hij zich gedwongen de waarheid ondergeschikt te maken aan het partijbelang.¹⁰⁵

In 1971 zinspeelde Weiss in een brief aan Hanns Anselm Perten openlijk op een herstel van de samenwerking: 'Het was tijd dat ook de Akademie der Künste inzag wie haar vrienden waren zelfs wanneer die er soms toe neigden controversiële kwesties aan de orde te stellen.'¹⁰⁶

In juni 1973 ging *Hölderlin* in Rostock in première. Abusch en Hager zaten in de zaal. Na afloop sprak de laatste in kleine kring van een meesterwerk.¹⁰⁷ Lakoniek noteerde Weiss: 'het bevestigt dat ik weer in genade ben aangenomen'.¹⁰⁸ Zijn werk mocht – met uitzondering van het Trotski-stuk – gepubliceerd worden. Het proefschrift van Haiduk over Weiss als toneelschrijver, dat al drie jaar in de kelders lag te verstoffen, mocht eindelijk aan de boekhandel geleverd worden.¹⁰⁹ De verzoening werd met een interview in *Neues Deutschland* bezegeld.¹¹⁰

Toch lukte het de SED niet om Weiss definitief monddood te maken. Toen Alexander Solzjenitsyn, schrijver van *De Goelagarchipel*, in 1974 de Sovjet-Unie moest verlaten, was Weiss de eerste om te protesteren.¹¹¹ Datzelfde deed hij toen Wolf Biermann twee jaar later *ausgebürgert* werd. Weiss sprak van 'gemene en voor de socialistische democratie fnuikende praktijken'. In de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* en in het Zweedse communistische blad *Ny Dag* eiste hij dat de maatregel ongedaan werd gemaakt.¹¹²

In de zomer van 1977 sprong hij in de bres voor de Tsjecho-Slowaakse schrijver Pavel Kohout. Weiss zegde het internationale schrijverscongres in Sofia af toen de dissident er niet welkom bleek.¹¹³ Weiss bleef zichzelf trouw en herinnerde aan het woord van Rosa Luxemburg: 'Vrijheid alleen voor de aanhangers van de regering, alleen voor de leden van een partij al zijn ze nog zo talrijk is geen vrijheid. Vrijheid is altijd de vrijheid van andersdenkenden.'¹¹⁴

Weiss werd in toenemende mate geboycot. De tegenwerking trof ook het spraakmakende *Die Ästhetik des Widerstands*. Dit in 1971 begonnen en in 1981 voltooide opus magnum, dat de strijd tegen fascisme en imperialisme tot onderwerp had en de rol van de cultuur onderzocht in de strijd tegen uitbuiting en onderdrukking, werd pas in 1983 voor het eerst in Oost-Duitsland (DDR) uitgegeven¹¹⁵ – bijna tien jaar na de eerste uitgave bij Suhrkamp in West-Duitsland (BRD), en dan nog maar in een kleine, moeilijk verkrijgbare editie. Nog in 1982 uitte Hanns Anselm Perten ernstige bezwaren tegen publicatie. In een notitie voor het ministerie van Staatsveiligheid sprak hij de vrees uit dat de roman tot heftige discussie zou leiden, omdat in het boek beweringen werden gedaan die 'onze geschiedschrijving over het antifascistische verzet [...] tegenspreken'.¹¹⁶ Hij doelde vooral op de brisante passages over de personencultus, de Moskouse Processen en over bij het regime in ongenade gevallen antifascisten. Weiss was niet op de hoogte van dit negatieve oordeel; Perten wakte juist de indruk Weiss' grootste pleitbezorger in de DDR te zijn.¹¹⁷ Weiss vroeg de cultuurpauzen herhaaldelijk naar de reden van de boycot.¹¹⁸ Het antwoord was steevast een kafkaësk stilzwijgen: *Die Ästhetik des Widerstands* bleef in de ban.

Paradoxaal genoeg droeg de muur van zwijgen bij aan de cultstatus die het boek in de BRD een grote populariteit bezorgde, en niet alleen bij links. In de lente van 1982 werd Weiss de Georg Büchnerprijs toegekend, de felst begeerde literatuurprijs in de BRD. Weiss heeft dit late en tegenstrijdige eerbetoon niet meer beleefd, net zo min als de halfhartige DDR-publicatie van zijn *Ästhetik* in 1983.¹¹⁹ Hij stierf op 10 mei 1982, 65 jaar oud.

Enkele weken voor zijn dood dacht Peter Weiss erover de draad met zijn surrealistische periode weer op te pakken.¹²⁰ Zijn voornemen liet zien dat hij het geloof in de hervormingskracht van het reëel bestaande socialisme had opgegeven, maar dat de *Geist der Utopie*, om met woorden van de filosoof Ernst Bloch te spreken, springlevend was.¹²¹ Alsof hij zeggen wilde dat de marxistische revolutie te belangrijk was om aan de communistische apparatsjiks over te laten. Zijn literaire en politieke leven bleven met elkaar verbonden. Weiss zocht in het surrealisme meer dan alleen een rehabilitatie van het onbewuste, de driften en de dromen. Hij beschouwde de wereld niet als een onschuldig universum, alleen maar bedoeld om met literaire of beeldende technieken te verkennen. Het ging hem om bevrijding – niet in de laatste plaats van zichzelf – door zich te ontdoen van alle valse en verlamdende burgerlijke wanen, behoeftes en profetieën die het voor repressieve systemen mogelijk maken de mens onder de duim te houden. Voor Weiss moesten revolutionairen zich allereerst een beeld vormen van ‘de nieuwe wereld’; ze moesten dromen van de nieuwe mens en hun onderlinge betrekkingen een utopie gebaseerd op liefde en creativiteit, meer dan op rationaliteit. Alleen zo kon kortsluiting ontstaan in de maatschappelijke hiërarchieën, in de onderdrukkende politieke apparaten, in het patriërchaat, in de raciale systemen en de wijdverbreide religieuze mystificaties die het leven beheersen. Met die ambitie was Weiss terug bij het romantische libertaire marxisme, het humanistische socialisme waarnaar hij een decennium eerder in *Trotzki im Exil* op zoek ging.

- 1 Karena NIEHOFF, Die Ermordung des Jean-Paul Marat. Peter Weiss' neues Theaterstück wurde in Berlin erfolgreich uraufgeführt. In: *Süddeutsche Zeitung*, 02-03/05/1964. Geciteerd in: Jochen VOGT, *Peter Weiss*, Reinbek: Rowohlt, 1987, p. 83.
- 2 Siegfried UNSELD & Peter WEISS, *Der Briefwechsel*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2007, p. 725 (Unselde aan Weiss, 28/10/1969).
- 3 Peter WEISS, *Trotzki im Exil. Stück in 2 Akten*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1970.
- 4 Lew GINSBURG, ‘Selbstdarstellung’ und Selbstentlarvung des Peter Weiss. In: Volker CANARIS (red.), *Über Peter Weiss*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1970, pp. 136.
- 5 *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 22/01/1970.
- 6 Zie: Michael ROHRWASSER, *Trotzki im Exil*. In: Martin RECTOR & Christoph WEISS, *Peter Weiss' Dramen. Neue Interpretationen*, Opladen/Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 1999, pp. 193-209; Fritz RUMLER, Macht

- Peter Weiss große Löcher? In: *Der Spiegel*, 26/01/1970, p. 134; Marcel REICH-RANICKI, *Lauter Verrisse*, München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1970, pp. 147-151; Otto F. BEST, *Peter Weiss. Vom existentialistischen Drama zum marxistischen Welttheater*, Bern/München: Francke Verlag, 1971, pp. 172-187; Manfred DURZAK, *Dürrenmatt, Frisch, Weiss. Deutsches Drama der Gegenwart zwischen Kritik und Utopie*, Stuttgart: P. Reclam, 1972, pp. 318-331, 395; Voor een recensie die de orthodox communistische visie vertolkt, zie: Wolfgang COLDEN, Peter Weiss im Exil. Anmerkungen zu seinem in Düsseldorf uraufgeführten Trotzki-Stück. In: *Unsere Zeit. Sozialistische Volkszeitung*, 29/01/1970.
- 7 Peter WEISS, *Notizbücher 1960-1971*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1982, p. 650.
  - 8 Rainer GERLACH & Matthias RICHTER, *Peter Weiss im Gespräch*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1986, pp. 77-81 (gesprek met Thomas von Vegesack, 1965).

- 9 Peter WEISS, *Notizbücher 1960-1971* [...], p. 817.
- 10 Elimar SCHUBBE, *Dokumente zur Kunst-, Literatur- und Kulturpolitik der SED*, Stuttgart: Seewald, 1972, deel 1, pp. 1076-1114.
- 11 ‘Fragt eure Kritiker / warum sie das Leicht Wiedererkennbare / befürworten dagegen / das Unbekannte und Beunruhigende / ablehnen / obgleich das letztere doch mehr zu tun hat / mit der bestrebung / das Leben zu verändern.’ ‘An die Schreiber, Maler, Bildhauer und Musiker in der DDR, Berlin 1963’. Zie: Stiftung Archiv der Akademie der Künste Berlin-Brandenburg, Peter Weiss Archiv (verder: PWA), nr. 2079.
- 12 Peter WEISS, *Notizbücher 1960-1971* [...], p. 97 en p. 128. Weiss werd al vroeg beïnvloed door het surrealisme, vooral door Max Ernst en Salvador Dalí. In 1977 verklaarde hij: ‘Ik voel me het meeste thuis in het realisme en het surrealisme.’ Uit: Rainer GERLACH & Matthias RICHTER, *Peter Weiss im Gespräch* [...], p. 225 (gesprek met Jacques Michel). In Weiss' nalatenschap bevindt zich een voordracht over het surrealisme die dateert van eind jaren 1950 (PWA, nr. 2303). Zie ook: Christian BOMMERT, *Peter Weiss und der Surrealismus. Poetische Verfahrensweisen in der 'Ästhetik des Widerstands'*, Opladen: Westdeutscher Verlag, 1991; Sylvia KIENBERGER, *Poesie, Revolte und Revolution: Peter Weiss und die Surrealisten*, Opladen: Westdeutscher Verlag, 1994.
- 13 Naar aanleiding van de opvoering van *Marat/Sade* in Londen verklaarde Weiss in november 1964 in een interview met de BBC: ‘Ik ben niet in staat een maatschappijorde voor te stellen, omdat ik in geen van de bestaande vertrouwen heb.’ Zie: Rainer GERLACH & Matthias RICHTER, *Peter Weiss im Gespräch* [...], p. 57 (gesprek met Alfred Alvarez).
- 14 ‘Es besteht in mir der völlig Asoziale und Ungebändigte, der Räuber und Gewalttäter.’ Zie: Rainer GERLACH & Jürgen SCHUTTE (red.), *Peter Weiss: Kopenhagener Journal. Kritische Ausgabe*, Göttingen: Wallstein Verlag, 2006, p. 64; Zie ook: Jens-Fietje DWARS, *Und dennoch Hoffnung. Peter Weiss. Eine Biographie*, Berlijn: Aufbau-Verlag, 2007, p. 144.
- 15 Peter WEISS, *Werke in sechs Bänden*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1991, deel 4, p. 245 (*Marat/Sade*, 30. Bild).
- 16 Peter WEISS, *Notizbücher 1960-1971* [...], p. 129; Zie ook: Rainer GERLACH & Matthias RICHTER, *Peter Weiss im Gespräch* [...], pp. 63-77 (gesprek met Wilhelm Girnus en Werner Mittenzwei).
- 17 PWA, Sammlung Haiduk, nr. 94, Manfred Haiduk aan Robert Cohen, 15/03/1988.
- 18 Rainer GERLACH & Matthias RICHTER, *Peter Weiss im Gespräch* [...], p. 61 e.v. (gesprek met Wolfgang Gersch).
- 19 Geciteerd in: Arnd BEISE & Ingo BREUER (red.), *Peter Weiss. Die Verfolgung und Ermordung Jean-Paul Marats. Erläuterungen und Dokumente*, Stuttgart: Reclam, 1995, p. 154 e.v.
- 20 Peter WEISS, *Notizbücher 1960-1971* [...], p. 536.
- 21 Peter WEISS, 10 Arbeitspunkte eines Autors in der geteilten Welt (1965). In: Peter WEISS, *Rapporte 2*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1971, p. 18.
- 22 Christoph WEISS, *Auschwitz in der geteilten Welt. Peter Weiss und die 'Ermittlung' im Kalten Krieg*, St. Ingbert: Röhrig Universitätsverlag, 2000, deel 2, p. 214; Er volgden in *Neues Deutschland* nog drie discussiebijdragen over *Arbeitspunkten* van de hand van Inge von Wangenheim, Harald Hauser en Günter Görlich, en wel op 15 en 19 oktober en op 3 november 1965. Zie: Christoph WEISS, *Auschwitz in der geteilten Welt* [...], pp. 319-322, 350-355 en 727-729.
- 23 Jens-Fietje DWARS, *Und dennoch Hoffnung* [...], p. 177.
- 24 Peter WEISS, *Notizbücher 1960-1971* [...], p. 372.
- 25 Peter WEISS, *Rapporte 2* [...], p. 67 (Antwoord op Kritiken zum ‘Vietnam’-Aufsatz).
- 26 Peter WEISS, *Notizbücher 1960-1971* [...], p. 247.
- 27 *Die Zeit*, 17/12/1965, p. 17. Opgenomen in: Christoph WEISS, *Auschwitz in der geteilten Welt* [...], deel 2, p. 906; Zie ook: Peter WEISS, *Notizbücher 1960-1971* [...], p. 396.
- 28 Peter WEISS, *Rapporte 2* [...], p. 24 (Antwoord auf einen Offenen Brief von Wilhelm Girnus an den Autor in der Zeitung *Neues Deutschland*, 28/12/1965).

- 29 Wilhelm GIRNUS, Offener Brief. In: *Neues Deutschland*, 23/12/1965. Opgenomen in: Christoph WEISS, *Auschwitz in der geteilten Welt* [...], deel 2, pp. 916-919.
- 30 Peter WEISS, *Rapporte 2* [...], p. 31 (Antwoord op een Openen Brief).
- 31 Peter WEISS, *Rapporte 2* [...], p. 34.
- 32 PWA, nr. 353 Erich Fried aan Peter Weiss, 08/11/1965.
- 33 In het SED-archief zijn twee verslagen van het gesprek aangetroffen, een van Hermann Axen, lid van het politbureau, en een van Wilhelm Girnus, redacteur van het tijdschrift *Sinn und Form*. Zie: Bundesarchiv, Sign. DY 30/IVA2/2.024/71; Zie ook: Birgitta E. ALMGREN, Peter Weiss im Spannungsfeld zwischen Kunst und Politik. Rhetorik im Kalten Krieg am Beispiel von Berichten der DDR Kulturbehörden. In: *Studia Neophilologica*, 79(2007)2, pp. 215-232.
- 34 Bundesarchiv, Sign. DY 30/IVA2/2.024/71, Hermann Axen, SED-Hausmitteilung, 18/01/1966; Zie ook: Birgitta E. ALMGREN, Peter Weiss im Spannungsfeld [...], p. 219.
- 35 Peter WEISS, *Rapporte 2* [...], pp. 91-104 (Notizen zum dokumentarischen Theater).
- 36 Peter WEISS, *Rapporte 2* [...], p. 92.
- 37 Rainer GERLACH & Jürgen SCHUTTE, *Diesseits und jenseits der Grenze* [...], p. 25 e.v. (Haiduk aan Weiss, 05/07/1966).
- 38 Zie: Rainer GERLACH & Jürgen SCHUTTE, *Diesseits und jenseits der Grenze* [...], p. 68 e.v.
- 39 PWA, nr. 857, Telegram van Hanns Anselm Perten en Manfred Haiduk aan Peter Weiss, 11/06/1969.
- 40 Rainer GERLACH & Jürgen SCHUTTE, *Diesseits und jenseits der Grenze* [...], p. 68 (Haiduk aan Weiss, 07/01/1970).
- 41 Zie: Peter JACOBS, Der Trotzki-Streit zu Rostock. Zum Verhältnis zwischen Peter Weiss und Hanns Anselm Perten. In: *UTOPIE kreativ*, (1997)80, pp. 5-8.
- 42 Manfred HAIDUK, *Der Dramatiker Peter Weiss*, Berlin, 1969 (in eerste instantie verboden, in 1973 alsnog verschenen); Zie daarvoor: Kommentar zur Entstehung des Manuskripts und zur Geschichte des Buchverbots. In: Rainer GERLACH & Jürgen SCHUTTE, *Diesseits und jenseits der Grenze* [...], pp. 251-260 en Peter WEISS, *Notizbücher 1971-1980* [...], pp. 655-656.
- 43 Rainer GERLACH & Jürgen SCHUTTE, *Diesseits und jenseits der Grenze* [...], p. 66 (Weiss aan Haiduk, 31/05/1969); Zie ook: PWA, nr. 857, Peter Weiss aan Hanns Anselm en Manfred Haiduk, z.d. en PWA, nr. 857, Peter Weiss aan Hanns Anselm Perten, 13/06/1969.
- 44 Rainer GERLACH & Jürgen SCHUTTE, *Diesseits und jenseits der Grenze* [...], p. 71 (Peter Weiss aan Klaus Gysi, 28/10/1969).
- 45 Zie: Donald LACOSS, Surrealism and Romantic Anticapitalism. In: Michael LÖWY, *Morning Star. Surrealism, Marxism, Anarchism, Situationism, Utopia*, Austin: University of Texas Press, 2009, pp. VII-XXX.
- 46 Peter WEISS, *Notizbücher 1960-1971* [...], p. 543.
- 47 Ernesto Che GUEVARA, Le socialisme et l'homme à Cuba (El socialismo y el hombre en Cuba). In: Ernesto Che GUEVARA, *Textes politiques*, Parijs: Maspéro 1968, p. 283; *Ernesto Che Guevara: Partisanenkrieg eine Methode. Mensch und Sozialismus auf Cuba. Zwei Studien. Nachruf auf 'Che' von Peter Weiss*, München: Trikont, 1968, p. 34.
- 48 Peter WEISS, *Notizbücher 1960-1971* [...], p. 552.
- 49 Peter WEISS, *Notizbücher 1960-1971* [...], p. 577.
- 50 'Wir müssen zusammengehn. Wir, die Emotionalen, die Unberechenbaren, und ihr, die Planer, die Konstrukteure. Keine Trennung. Sonst werden unsre Revolutionen im Sand versickern. Der neue Mensch muss ein Schöpfer sein. Die neue Kunst ist Leben.' Uit: Peter WEISS, *Werke* [...], deel 6 (*Trotzki im Exil*), p. 42.
- 51 Peter WEISS, *Werke* [...], deel 6, pp. 100-104. In het latere toneelstuk *Hölderlin* (1971) liet Weiss Marx en Hölderlin nog eens over die betrekking van gedachten wisselen: 'Twee wegen zijn begaanbaar / ter voorbereiding / van fundamentele veranderingen / De ene weg is / de analyse van de concrete / historische situatie / De andere weg is / de visionaire vorming / van de diepste persoonlijke ervaring.' ('Zwei Wege sind gangbar / zur Vorbereitung / grundlegender Veränderungen / Der eine Weg ist / die Analyse der konkreten / historischen Situation / Der andere Weg ist / die visionäre Formung / tiefster persönlicher Erfahrung.') Zie: Peter WEISS, *Werke* [...], deel 6, p. 254. Het ging Weiss om de synthese van beide wegen.
- 52 Robert COHEN, *Peter Weiss in seiner Zeit. Leben und Werk*, Stuttgart: Metzler, 1992, p. 211.
- 53 Zie: Rainer GERLACH & Matthias RICHTER, *Peter Weiss im Gespräch* [...], p. 185 (gesprek met Volker Canaris).
- 54 Peter WEISS, *Notizbücher 1960-1971* [...], pp. 597-600.
- 55 Rainer GERLACH & Matthias RICHTER, *Peter Weiss im Gespräch* [...], p. 178 (telefonisch interview met Peter Weiss, uitgezonden in augustus 1968 door de RIAS en de WDR).
- 56 Claus LEGGEWIE, *Kofferträger. Das Algerien-Projekt der Linken im Adenauer-Deutschland*, Berlin: Rotbuch-Verlag, 1984.
- 57 *Internationaler Vietnam-Kongress Februar 1968 Westberlin: Der Kampf des vietnamesischen Volkes und die Globalstrategie des Imperialismus*, Berlin, 1968 (herdruk Hamburg, 1987).
- 58 Tariq ALL, *Street Fighting Years. An Autobiography of the Sixties*, Londen: Collins, 1987, pp. 166-172; Daniel BENSÄID, *Une lente impatience*, Parijs: Stock, 2004, pp. 78-80; Tilman FICHTER & Siegwald LÖNNENDONKER, *Macht und Ohnmacht der Studenten. Kleine Geschichte des SDS*, Hamburg: Rotbuch, 1998, p. 170.
- 59 Heinz Micky BEINERT, *Geschichtsdaten und Stationen von Heinz Beinert*, http://www.jugendkulturservice.de/ger/bilder/pdfs/Stationen_von_Heinz_Beinert.pdf, laatst geraadpleegd op 05/07/2013; PWA, nr. 81, Heinz Beinert aan Peter Weiss, 14/04/1969; IISG, Archief Ernest Mandel, nr. 429, Peter Weiss aan Heinz Beinert, z.d.
- 60 *Von der proletarischen Freidenkerjugend im Ersten Weltkrieg zur Linken der siebziger Jahre. Georg Junglas (1902-1975). Eine politische Dokumentation*, Hamburg: Junius, 1980 (met een voorwoord van Ernest Mandel).
- 61 IISG, Archief Ernest Mandel, nr. 429, Ernest Mandel aan Peter Weiss, 16/05/1969.
- 62 IISG, Archief Ernest Mandel, nr. 429, Peter Weiss aan Ernest Mandel, 19/05/1969.
- 63 Al eerder, in 1967, publiceerde Mandel *Einführung in die marxistische Wirtschaftstheorie* bij de toenmalige SDS-uitgeverij Neue Kritik. Het behaalde in 25 drukken een oplage van 120.000 exemplaren. Ook verschenen: Ernest MANDEL, *Die EWG und die Konkurrenz Europa-Amerika. Eine Antwort auf Servan Schreibers Amerikanische Herausforderung*, Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt, 1968 en Ernest MANDEL, *Entstehung und Entwicklung der ökonomischen Lehre von Karl Marx (1843-1963)*, Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt, 1968.
- 64 De studie markeerde het begin van de Marx-renaissance van de tweede helft van de 20e eeuw. Andere belangrijke aanzetten: Edward Palmer THOMPSON, *The Making of the English Working Class*, Londen: Victor Gollancz, 1963; Ernst BLOCH, *Das Prinzip Hoffnung*, Berlin: Aufbau-Verlag, 1954-1959; Paul M. SWEEZY & Paul A. BARAN, *Monopoly Capital. An Essay on the American Economic and Social Order*, New York: Monthly Review Press, 1966.
- 65 Elmar ALTVATER, Ernest Mandel und die deutsche Linke. In: Jan Willem STUTJE, *Rebell zwischen Traum und Tat. Ernest Mandel (1923-1995)*, Hamburg: vsa, 2009, pp. 9-15.
- 66 'Einmal aus meiner Geburtsstadt / geflüchtet / vor der Verurteilung / zum Tod durch das Feuer / lernte ich / zuhause zu sein / in vielerlei Ländern.' In: Peter WEISS, *Notizbücher 1960-1971* [...], p. 476. Zie ook: Rainer GERLACH & Matthias RICHTER, *Peter Weiss im Gespräch* [...], pp. 27-30 (gesprek met Thomas von Vegesack); Rainer GERLACH & Matthias RICHTER, *Peter Weiss im Gespräch* [...], p. 111: 'De emigratie betekende voor mij slechts de bevestiging dat ik nergens bijhoorde, een gevoel dat ik vanaf mijn vroegste jeugd had. Een thuis heb ik nooit bezeten.'
- 67 'Einmal ausgestossen / für immer ausgestossen / einmal unzugehörig / nie mehr Jemandem zugehörig.' In: Peter WEISS, *Notizbücher 1960-1971* [...], p. 307.
- 68 Rainer GERLACH & Matthias RICHTER, *Peter Weiss im Gespräch* [...], p. 236 (gesprek met Arne Ruth).
- 69 Over het concept van de 'niet-joodse Jood', zie: Isaac DEUTSCHER, *The Non-Jewish Jew and Other Essays*, Londen: Oxford University Press, 1968.
- 70 IISG, Archief Ernest Mandel, nr. 429, Peter Weiss aan Ernest Mandel, 19/06/1969, onderstreept in het origineel.

- 71 IISG, Archief Ernest Mandel, nr. 429, Ernest Mandel aan Peter Weiss, 23/05/1969.
- 72 IISG, Archief Ernest Mandel, nr. 429, Ernest Mandel aan Peter Weiss, 26/08/1969.
- 73 Over het verblijf in Parijs van 11 juni tot 6 juli 1969, zie: Günter SCHÜTZ, *Peter Weiss und Paris. Prolegomena zu einer Biographie. Band 2: 1967-1982*, St. Ingbert: Röhrig Universitätsverlag, 2011, pp. 153-191; over Mandel: Günter SCHÜTZ, *Peter Weiss [...]*, p. 218-224; over Frank: Günter SCHÜTZ, *Peter Weiss [...]*, p. 224 e.v.
- 74 Jan Willem STUTJE, *Ernest Mandel. [...]*, pp. 219-226.
- 75 IISG, Archief Ernest Mandel, nr. 429, Ernest Mandel aan Peter Weiss, 05/09/1969.
- 76 Josef SCHLEIFSTEIN & Johannes VON HEISELER, *Lenin über Trotzki*, Frankfurt am Main: Marxistische Blätter, 1969.
- 77 PWA, nr. 857, Peter Weiss aan Hanns Anselm Perten, 20/11/1969.
- 78 IISG, Archief Ernest Mandel, nr. 429, Ernest Mandel aan Peter Weiss, 27/11/1969; PWA, nr. 717, Mandel aan Weiss, 02/12/1969.
- 79 Ernest MANDEL, *Trotzki im Exil*. In: Volker CANARIS (red.), *Über Peter Weiss [...]*, p. 135. Mandel schreef de tekst oorspronkelijk voor het programmaboekje bij de première in Düsseldorf op 20/01/1970.
- 80 PWA, nr. 660, Peter Weiss aan Hartmut Lange, 22/07/1969.
- 81 IISG, Archief Ernest Mandel, nr. 429, Peter Weiss aan Ernest Mandel, 11/11/1969.
- 82 IISG, Archief Ernest Mandel, nr. 429, Ernest Mandel aan Peter Weiss, 27/11/1969.
- 83 Peter WEISS, *Notizbücher 1960-1971 [...]*, p. 687 e.v.
- 84 Peter WEISS, *Notizbücher 1960-1971 [...]*, p. 694.
- 85 IISG, Archief Ernest Mandel, nr. 442, Peter Weiss aan Ernest Mandel, 27/01/1970.
- 86 IISG, Archief Ernest Mandel, nr. 442, Ernest Mandel aan Peter Weiss, 03/02/1970.
- 87 Over de uitnodiging en haar intrekking, zie: PWA, nr. 780, Klaus Gysi aan Peter Weiss, 22/07/1969; IISG, Archief Ernest Mandel, nr. 677, Peter Weiss aan Ernest Mandel, 02/03/1970; PWA, nr. 30, Karl Hossinger aan Peter Weiss, 1970.
- 88 Lew GINSBURG, 'Selbstdarstellung' [...], p. 139.
- 89 Peter WEISS, *Notizbücher 1960-1971 [...]*, p. 716.
- 90 Birgitta E. ALMGREN, Peter Weiss im Spannungsfeld [...], p. 224.
- 91 Peter WEISS, *Notizbücher 1960-1971 [...]*, p. 715. De lange arm van de censuur strekte zich uit tot in het Westen. *L'Humanité*, het dagblad van de Franse communistische partij, deed het stuk in de ban. In Göteborg werden de repetities afgebroken, acteurs met marxistisch-leninistische sympathieën maakten het spelen onmogelijk. Zie: Peter WEISS, *Notizbücher 1960-1971 [...]*, p. 803 e.v. Ook in Nederland zaaiden communisten twijfel over Weiss' integriteit. Zie bijvoorbeeld: Yvonne GNIRREP, Een onaanvaardbaar stuk van Weiss. In: *Politiek en Cultuur*, 09/1970.
- 92 PWA, nr. 30, Peter Weiss aan die Akademie der Künste zu Berlin, 10/03/1970.
- 93 Peter WEISS, Offener Brief an die 'Literatur-naja Gaset'a, Moskau. In: Volker CANARIS (red.), *Über Peter Weiss [...]*, pp. 141-150. De *Literurnaja Gaset'a* heeft de brief nooit gepubliceerd. Hij verscheen wel in de *Süddeutsche Zeitung*, 18-19/04/1970. Weiss beschikte over een in overleg met Mandel uitgewerkte omvangrijke notitie van zeventien stellingen. Zie: IISG, Archief Ernest Mandel, nr. 442, Erwägungen zu Trotzki im Exil. I. Die sozialistischen Länder betreffend. Zie ook: IISG, Archief Ernest Mandel, nr. 442, Ernest Mandel aan Peter Weiss, 03/03/1970.
- 94 MfS [Ministerium für Staatssicherheit] AIM 2173/70, geciteerd bij: Rainer GERLACH & Jürgen SCHUTTE, *Diesseits und jenseits der Grenze [...]*, p. 84, noot 4.
- 95 Peter WEISS, *Notizbücher 1960-1971 [...]*, p. 720 e.v.
- 96 Volgens Manfred Haiduk hield Weiss aan die gedachte vast tot in het begin van de jaren 1980. Zie: PWA, Sammlung Haiduk, nr. 94, Manfred Haiduk aan Armin Bernhard, 07/07/1992.
- 97 Rainer GERLACH & Matthias RICHTER, *Peter Weiss im Gespräch [...]*, p. 186 (gesprek met Volker Canaris).
- 98 Peter WEISS, *Notizbücher 1960-1971 [...]*, p. 739.
- 99 PWA, nr. 464, Bruno Haase aan Peter Weiss, 25/03/1972.
- 100 IISG, Archief Wolfgang Abendroth, nr. 99, Der Bundesminister des Inneren teilt mit, 28/02/1972; Zie ook: Jan Willem STUTJE, *Ernest Mandel. [...]*, p. 189.
- 101 Rainer GERLACH & Jürgen SCHUTTE, *Diesseits und jenseits der Grenze [...]*, p. 74 e.v. (Weiss aan Haiduk, 11/06/1970) en p. 76: 'Veel bitters meegemaakt. De maanden na de winter [...] droegen ook aan mijn instorting bij.' (Weiss aan Haiduk, 19/08/1970).
- 102 Peter WEISS, *Notizbücher 1971-1980 [...]*, p. 25.
- 103 Peter WEISS, *Notizbücher 1971-1980 [...]*, p. 24. Zie ook de documenten van Kurt Hager (voorzitter van het comité van de Volkskammer voor Volksopvoeding) en Alexander Abusch (plaatsvervangend voorzitter van de ministerraad voor Cultuur) in: Bundesarchiv, Sign. DY 30/IVA2/2.024/71; Zie ook: Birgitta E. ALMGREN, Peter Weiss im Spannungsfeld [...], p. 225.
- 104 Peter WEISS, *Notizbücher 1971-1980 [...]*, p. 27.
- 105 Peter WEISS, *Werke [...]*, deel 2, p. 370 e.v. (*Rekonvaleszenz*, 18/08/1970).
- 106 PWA, nr. 857, Peter Weiss aan Hanns Anselm Perten, z.d.
- 107 PWA, nr. 857, Hanns Anselm Perten aan Peter Weiss, 29/12/1973.
- 108 Peter WEISS, *Notizbücher 1971-1980 [...]*, p. 220.
- 109 Zie: Rainer GERLACH & Jürgen SCHUTTE, *Diesseits und jenseits der Grenze [...]*, p. 257.
- 110 Rainer GERLACH & Matthias RICHTER, *Peter Weiss im Gespräch [...]*, pp. 202-207; *Neues Deutschland*, 09/01/1974.
- 111 PWA, nr. 1766, Brief in Sachen Solshenizyn, 17/01/1974; Zie ook: Peter WEISS, *Notizbücher 1971-1980 [...]*, p. 261.
- 112 Peter WEISS, Zu Wolf Biermann. In: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 19/11/1976; *Ny Dag*, 25/11/1976; Zie ook: Peter WEISS, *Notizbücher 1971-1980*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1981, pp. 534-536.
- 113 Robert COHEN, *Peter Weiss [...]*, p. 256; Peter WEISS, *Notizbücher 1971-1980 [...]*, pp. 570 e.v., 574-578, 583-586 en 589-596.
- 114 'Freiheit nur für die Anhänger der Regierung, nur für Mitglieder einer Partei – mögen sie noch so zahlreich sein – ist keine Freiheit. Freiheit ist immer die Freiheit der anders Denkenden.' Uit: PWA, nr. 1766, Brief in Sachen Solshenizyn; Zie ook: Peter WEISS, *Notizbücher 1971-1980 [...]*, p. 251.
- 115 Weiss hoopte op een gelijktijdige uitgave in de BRD en de DDR. Zie: Rainer GERLACH & Jürgen SCHUTTE, *Diesseits und jenseits der Grenze [...]*, pp. 104-106 (Weiss aan Haiduk, 05/11/1974); Zie: Manfred HAIDUK, Der dritte Band. Kompilation zur Editions-geschichte des dritten Bandes der 'Ästhetik des Widerstands'. In: Jürgen GARBERS e.a. (red.), *Ästhetik Revolte Widerstand. Zum literarischen Werk von Peter Weiss*, Jena: Universitätsverlag, 1990, pp. 294-310.
- 116 Rainer GERLACH & Jürgen SCHUTTE, *Diesseits und jenseits der Grenze [...]*, p. 126.
- 117 PWA, nr. 857, Hanns Anselm Perten aan Peter Weiss, 14/04/1976, 22/12/1978, 05/12/1979 en 04/11/1981.
- 118 Zie: PWA, nr. 30, Peter Weiss aan Konrad Wolf, 18/01/1979; PWA, nr. 468, Peter Weiss aan Kurt Hager, 11/11/1976.
- 119 Op 25 juni 1973 noteerde Peter Weiss: 'Opnieuw is het hen gelukt mij bij de Büchnerprijs te negeren [...]. Veel van mijn navolgers hebben de prijs gekregen, en mij wordt hij om duidelijk politieke redenen niet gegund. Ik had hem misschien in 1965 moeten krijgen, maar toen had ik juist mijn *10 Arbeitspunkte* gepubliceerd.' Uit: Peter WEISS, *Notizbücher 1971-1980 [...]*, p. 221; Zie ook zijn bedenkingen bij het ontvangen van de Thomas Dehler-Preis in 1978. In: Peter WEISS, *Notizbücher 1971-1980 [...]*, pp. 685-693.
- 120 PWA, Sammlung Haiduk, nr. 94, Manfred Haiduk aan Armin Bernhard, 07/07/1992.
- 121 Zie: Robert COHEN, *Peter Weiss [...]*, p. 281.